

**А.М.Табулдинова<sup>1</sup>**

<sup>1</sup>Қазақ инновациялық гуманитарлық - заң университеті

Қазақстан, Семей

e-mail: [tabuldinova2017@mail.ru](mailto:tabuldinova2017@mail.ru)

## **XX ғасырдың басындағы Қытайдағы қазақтардың әлеуметтік жағдайы мен оқу-ағарту істері**

Егеменді еліміздің басынан өткізген түрлі тарихи кезендерден кейін халқымыздың басқа елдерге көшіп-қонуды зерттеудің маңызы зор және ол арта түсуде. Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алғаннан кейінгі уақытта, қазақ елінің тарихына жанаша көзқараста шынайы зерттеулер жүргізіле бастады, соның ішінде Қытайға көшіп барған қазақ халқының әлеуметтік- саяси жағдайы мен мәдениетінің тарихын зерттеп, оны ой елегінен өткізуге деген қажеттілік туындады.

XX ғасырдағы Қазақстан мен Қытай арасындағы қазақтардың көші – қон процесстері мен саяси - әлеуметтік дамуын бүгінгі күн талабына сай, әдіснамалық көзқарас тұрғысынан талдау жасай отырып, мәселені жан-жақты зерттеу, сонымен қатар Қытай қазақтарының жай-күйі, көші-қон саясатының негізгі бағыттары, мәдени даму тарихы мен оның ерекшеліктерін кешенді түрде анықтау мақаланың басты мақсаты болып табылады.

XX ғасырдағы Қытай жеріндегі қазақ халқының тарихи тағдыры, олардың үстемсіздігі мен хал – ахуалы қарастырылып, олардың қоғамдық өзара қарым-қатынастарының әлеуметтік жағдайы және мәдениеті, оқу-ағарту істері мен білім беру жүйесі сипатталып, Қытай Халық Республикасының өзге ұлттарға жүргізген саясаты жан - жақты талданып, көрсетіледі.

Мақалада теориялық негізін салыстырмалы - тарихнамалық талдау жасалып, ғылыми танымның тарихилылық, нақтылық, шынайылық және құбылыстардың бағалылығы мен жүйелілігі принциптеріне негізделген тұжырымдарды құрайды.

**Түйін сөздер:** қытайдағы қазақтар, көші-қон, мәдениет, оқу-ағарту, әлеуметтік жағдай.

**А.М.Табулдинова<sup>1</sup>**

<sup>1</sup>Казакский гуманитарно- юридический инновационный университет

Казакстан, Семей

e-mail: [tabuldinova2017@mail.ru](mailto:tabuldinova2017@mail.ru)

## **Социальное положение и просветительские дела казахов в Китае в начале XX века**

После различных исторических периодов, которые пережила суверенная страна, изучение миграции нашего народа в другие страны имеет большое значение и продолжает расти. После обретения независимости Республики Казахстан, стали проводиться подлинные исследования с новым подходом к истории казахского народа, в том числе возникла необходимость изучения и осмысления истории социально - политического положения и культуры казахского народа, переехавшего в Китай.

Основная цель статьи – всестороннее изучение проблемы с учетом современных, методологических подходов к анализу миграционных процессов и политико - социального развития казахов в XX веке между Казахстаном и Китаем, а также комплексное определение состояния казахов Китая, основных направлений миграционной политики, истории культурного развития и его особенностей.

В статье, анализируя историческую судьбу казахского народа на китайской земле в XX веке, их надменность и благосостояние, описывается культура и социальное положение их общественных взаимоотношений, в том числе в системе образования и образования.

Теоретическую основу составляет сравнительно-историографический анализ и выводы, основанные на принципах историчности, достоверности, достоверности научного познания и оценочности и системности явлений.

**Ключевые слова:** казахи в Китае, миграция, культура, образование, социальное положение.

**А.М.Tabuldinova<sup>1</sup>**

<sup>1</sup>Kazakh humanitarian law innovative University

Kazakhstan, Semey

e-mail: [tabuldinova2017@mail.ru](mailto:tabuldinova2017@mail.ru)

## Social status and educational affairs of Kazakhs in China at the beginning of the XX century

After the various historical periods that a sovereign country has experienced, the study of the migration of our people to other countries is of great importance and continues to grow. After the independence of the Republic of Kazakhstan, genuine research began to be conducted with a new approach to the history of the Kazakh people, including the need to study and understand the history of the socio-political situation and culture of the Kazakh people who moved to China.

The main purpose of the article is a comprehensive study of the problem taking into account modern, methodological approaches to the analysis of migration processes and political and social development of Kazakhs in the twentieth century between Kazakhstan and China, as well as a comprehensive definition of the state of the Kazakhs of China, the main directions of migration policy, the history of cultural development and its features.

The article analyzes the historical fate of the Kazakh people in the Chinese land in the twentieth century, their arrogance and well-being, describes the culture and social status of their social relations, including in the education system and education.

The theoretical basis is a comparative historiographical analysis and conclusions based on the principles of historicity, reliability, reliability of scientific knowledge and evaluation and consistency of phenomena.

**Key words:** Kazakhs in China, migration, culture, education, social status.

Тәуелсіздіктен кейін Қазақстан тарих ғылымыдарының әр саласы бойынша зерттеулер жүргізіле бастады, сондай салалардың бірі Қытайдағы қазақ халқы жайында зерттеулер жүргізіліп, бірқатар ғылыми монографиялар, диссертациялық жұмыстар, әдебиеттер жарық көрді.

Кеңестік дәуірде алғашқылардың бірі болып қазақ халқының саны, құрамы, олардың орналасуы жайында М.Тынышпаев, кейін, Қазақстан демографиялық ахуалына байланысты Т.Шонанұлы, М.Есболұлы, С.Асфендияров, С. Сәдуақасов сияқты қазақ зиялылары ұлттық мүддені қорғап, қалам тартқан. Сонымен қатар, көші-қонның тарихи мәнін, оның халыққа әлеуметтік-ұлттық құрамына тигізген әсерін ашқан, көші – қон мен ұлттық құрылым өзгерістерінің өзара байланысты тарихи құбылыс екендігін көрсеткен зерттеушілердің бірі – Е.Н.Гладышева, Н.Е.Бекмаханов мен В.М.Кабузан еңбектері еді.

Алғаш республикамызда қазақ жерінен көрші елдерге не себепті қоныс аударып кеткендігі туралы және шетелдердегі қазақ азаматтардың тұрмыс жағдайын жан-жақты талдап, тарихын зерттеген Г.М.Мендікұлова «Казакская диаспора: история и современность» атты монографиясынан оқып білуге болады. Сонымен қатар, Г.М.Мендікұлова мен Б.Ж.Атантаеваның бірге бірлесе отырып,

«История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860-1960 гг.» атты еңбегі жарық көрді. Бұл еңбегінің екінші бөлімінде, зерттеудің хронологиялық шеңбері 1860 – 1917 жылдардағы Қазақстан мен Қытай арасындағы көші –қон процесінің қалыптасуын қарастырса, үшінші бөлімінде, 1920 - 1960 жылдардағы екі ел арасындағы көші-қон процесінің себеп-салдарын және де ондағы саясатын, әлеуметтік-экономикалық жағдайын қарастырады.

Шетелге ауған қазақтар жайында ғалымдар әртүрлі мәліметтер келтірген. Мәселен, Қазақстандағы ауыл шаруашылығын күштеп ұжымдастыру, халқыты ашаршылық апатына ұшыратумен бірге босқыншылыққа түскендігі американдық тарихшы Р.Конквест Қазақстанның шекаралық аудандарынан Синь-Цзяньға (Батыс Қытай) 200 мың қазақ көшіп кетті десе, зерттеуші Ж.Талдыбаев Қытайға өткен қазақтар саны 70 мыңға жуық болғандығын айтады, ал ресейлік зерттеушілер Ю.А.Поляков, В.Б.Жиромская, И.Н.Кисилев 1930-1931 жылдары шетелге кеткен қазақ халқының санын 1,3 миллионға жеткізеді.

Қазақстан қасіретін арнайы зерттеген Т.О.Омарбеков «шетелдерге біржолата көшіп кеткен қазақтар жалпы алғанда 100 мыңға жуық» деп көрсетеді. Шетелге көшіп кеткендердің санын асыра

көрсетушілердің мәліметі ашаршылықтан өлгендердің санын кемітіп көрсетуге алып келетіндігінде атап өткен. Жоғарыда аталған зерттеушілер шетелдерге көшкен қазақтар санын көрсетуде әр түрлі мәліметтер келтірілсе бұл көшушілердің негізінен шекаралық аудандарды қамтыған бірауыздан мойындады. Оның себептерін Т.О.Омарбеков былай түсіндіреді: «Біріншіден, шекаралық аудандарда күштеп ұжымдастырудың қатал саясатын шекаралық аймаққа тән әскери ахуал, шекара әскерлерінің осы аудандарға ішкі істерге араласуы ауырлата түсті; екіншіден, шекаралық аймақтардағы қазақтардың арғы бетте рулас, қандас туыстары орналасқан еді. Олар онда саяси-әлеуметтік ахуалдан қалыпты екендігін айтып, туыстарын шекарадан аман-сау өткізіп алуға мүдделі болуы; үшіншіден, 1920 жылдары шекаралық аудандардан Синь-Цзяньмен еркін сауда өріс алғандықтан, қытайдағы едуір тыныш өмірден шекара қазақтары жақсы хабардар еді; төртіншіден, шекарадағы тәртіпті, одан жасырып немесе ашық түрде қалай өтіп кетуге болатындығын тек шекара аймағындағы тұрғындар ғана білді; бесіншіден, шекарадан рұқсатсыз өту мемлекеттік қылмыс болып саналмағандықтан, шекара қазақтары мен ұйғырлары өте құпия даярлаған, бұл іске сенімді деген өздерінің ағайын – туыстарын және ауыл – аймақтарын ғана тартты. Сондықтан да, мұндай нар тәуекелге басқа орталық аудандардан босап келген бірлі жарым қазақтың қатыстырылуы да екі талай болды; ең соңында, алтыншыдан, шекаралық аудандар төтенше тәртіп болғандықтан, бұл жерлерге басқалардың басып келуі бірден көзге түсті, олар тексеруге ұшырап, кейін қайтарылды немесе қажеті бар болса, қатал бақылауға алынды» [1].

Сонымен, қазақ елінің көші-қон тарихын зерттеген ғалымдардың еңбектерін талдай келе, олардың жетістіктерін көріп, ерекшеліктерін салыстыра келе, тарихымызға әлі де болса нақтылы анықтаулар мен зерттеулерді анықтау қажет етеді. Дегенмен, қазақ халқының тарихын зерттеп, жазған

ғалымдардың еңбектері қазақ елі үшін мақтанышқа тұрарлық және де жазылған әрбір еңбектің маңызы зор деп ойлаймын. Өйткені, осы жазылған еңбектер арқылы қазіргі болашақ жастарымыз өз жерінің, өз халқының тарихын біліп, танып жатыр.

Қазақтың дәстүрлі мал шаруашылығын күйрету, ет және астық дайындау науқынындағы зобаландар, байлар қажылықтарын тәркілеу және жойып жіберу саясаты, күштеп ұжымдастыру және зорлап отырықшыландыру күнәсіз шаруаларды кеңес органдарының «ұлтшыл» деген жалған жалалармен жаппай қуғын-сүргінге ұшыратуы қазақ шаруаларын басқыншылыққа ұрындырды. Осы жылдары қазақ халық көшінің бір тармағы Қытайдың Шыңжаң аймағына өтіп кеткен еді.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістен кейін көптеген біздің отандастарымыз көрші елдерге, әсіресе Қытай жеріне қоныс аударды. 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін көші-қон процесстері еліміздің ұлттық құрамындағы жағдайға күрделі өзгеріс ала келді. Қытай билігі Синьцзяндағы босқын қазақтар мен қырғыздарды өз ата-мекеніне қайтару жұмысына кіріседі. Оған бірнеше саяси-әлеуметтік жағдайлар әсер етті. Атап айтатын болсақ, біріншіден, Ақпан революциясы жеңіп, саяси биліктің өзгеруі, босқындардың арасында кейін өз отанына қайтып оралуын өтінді. Әрине, бұл, толық табиғи құбылыс болатын. Екіншіден, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс нәтижесінде Шығыс Түркістан өлкесіне үлкен босқындардың жетуі, аймақтың қалыпты тұрмысын бұзып, біраз қолайсыздық ала келгендігі. Сондықтан да, Қытай үкіметі босқындарды тезірек отанына қайтару, басты мақсат болды. Үшіншіден, Қытай асқан босқындар қайтып, өз ата - мекеніне оралмай Жетісу өлкесінде тыныштық болмайтындығын түсінуге мәжбүр болған. Уақытша үкімет, Қытайдағы билік орындарына қырғыз және қазақ босқындарын қайтару туралы өтініш айтып, өз елшілігі мен Құлжадағы консулына бұл істі орындауға байланысты тапсырмалар берген болатын. Қытай асқан қазақтардың Шығыс Түркістан жерінен

тезірек кетуіне асыққан Қытайдағы билік орындары босқын қазақтарды зорлап қуа бастады.

1921 жылы босқындар туралы келіссөздер жүргізілді, ол мәселелер негізінен ақгвардияшыларға ғана қатысты емес, шекара асып кеткен бейбіт тұрғындарға да қатысты болды. 1921 жылдың 30 сәуірінде Бахты шекара ауылында РСФСР және Синьцзян өкілдері Қытай үкіметімен 1920 жылы қоныс аударған ақгвардияшылармен, қайтқысы келетін босқындарды беру туралы келісімге қол қойды. 1923 жылы 24 қазанда Орталық Орындаушы комитеттің президиумының жиналысында Түркістан республикасының өтініші қаралды және Халықтық жерді игеру комиссариаты және ұлттық қатынастағы халықтық комиссариттарына республика аумағында босқын қазақтарға көмек және шаруашылығын құру жоспарын даярлау туралы қаулы қабылданды [2].

Мәліметтер қазақ босқындарының шаруашылығы туралы нақты ақпаратқа ие болуы үшін 5 экономикалық топтарға біріктірілген болатын. Бірінші топқа- малдары жоқтар; екінші топқа- бес малы барлар; үшінші топқа-5-10 дейін малы барлар; төртінші топқа – 10 - 15 малы барлар; бесінші топқа -15 - тен артық малы барлар енгізілді [3].

Жүргізілген зерттеулер бойынша, қазақ қашқындарының жағдайы өте ауыр екендігі анықталды. Өз уақытында Қытайға кетпес бұрын бұл шаруашылықтар мықты болған, қашу кезінде мал-мүлігінен айырылғандықтан кедейленіп қалды. Бұл шаруашылықтарға өз күшімен осындай қиын жағдайда аяғынан тұрып кету мүмкін емес болды. Сондықтан, үкімет көмегі қажет етілді.

Дайындық жұмысы ретінде Қытайдан Қазақстанға келген қазақ жанұяларының санын есептеу керек болды, өйткені Қаулыға сәйкес санауға 1916 жылғы қашқындар жататын.

Санау тізімдерінде әрбір жанұя туралы келесідей мәліметтер келтірілген болатын: уезден Қытайға кету уақыты; уезд аумағына келу уақыты; бұрынғы тұру орны; қазіргі мекені, жұмысы; жерді

қолдану тәртібі мен негіздемесі; жанұя мүшелерінің саны; мал санының саны, ірі қара және ұсақ мал саны; қолда бар ауылшаруашылық құралы; құрылыстар.

Партиялық және советтік органдар орындарда қашқындарға қатысты шаралар қабылдады [4]. 1916 жылы ұлт - азаттық көтеріліс, Кеңес өкіметінің орнауы мен азамат соғысы жылдарында Қытайға кеткен босқындарды қайтару шаралары 1925 жылы аяқталды. Ресей мен Қытай мемлекетінің дипломатиялық қарым - қатынасы Қазақ жерінің экономикалық, әлеуметтік, этнодемографиялық мәдениетінің дамуына тікелей әсер етті.

Совет және партия органдары алдында 1928 жылы заңға сәйкес емес конфискациялаумен байланысты мәселе туындап, ол жарты халықтың Қытайға көшуіне тағы бір себеп болды. Қытайдағы қазақтардың көпшілігі Қытайдың солтүстік-батыс бөлігін мекендеді. Олар көбінесе Синьцзян – ұйғыр автономиялық ауданында және Ганьсу, Циньхай сияқты провинцияларда тұрақтады. Қытай Халық Республикасының жүргізіп жатқан ұлттық саясатына байланысты қазақтар сияқты аз ұлтты халықтар мекен еткен аудандарды автономды басқару бірліктеріне айналдырған.

Қытай жерінде біржолата мекен етіп қалған қазақ халқы сол жердің тұрмыс - тіршілігіне, салт дәстүріне, заңдылығына бойұсынуға мәжбүр болды. Сондай-ақ, қытай халқымен қоғамдық өндіріс күштерін, өндіріс қатынастарын және саяси қарым-қатынастарын қалыптастыра бастады.

Қытай Халық Республикасындағы қандастарымыздың әлеуметтік жағдайы негізінен ағарлық қатынасты өндірісімен тығыз байланысты болған.

Қытайдағы қазақтардың көбі егін салып, мал бағумен айналысады, жер иелігі жекенің мүддесіне емес мемлекеттің пайдасына шешілген. Оны жекелерге беру- бермеу мәселесін үкіметтік органдар шешкен. Жерді түбегейлі сатып бермейді, 5-10 жылға қысқа мерзімдік жалға алуға болады. Бұл саясат сырттан ағылып кірген қытайларға аса тиімді, ежелден сол жерді

пайдаланып келген қазақтарға тиімсіз болған.

Қытайдың ауылдарында Халық коммунасы құрылғаннан кейін, өндіріс қауымының таптық көзқарастар бойынша ұйымдастырды. Бұрынғы кедей дихандар мен малсыз шаруашылығы қауымдарына жіберілді де, кезінде дәулетті болған жоғары, орта шаруалар мен дихандар егіншілік қауымын жіберді. Өйткені, «Қанаушы тап өкілдері, егіншіліктегі ауыр еңбектер істеуге тиіс» деп қарлды. Қазақтар арасындағы осындай кәсіптік, қарама-қарсы орын алмасудың салдарынан, әрі екі жақ та тәжірбиесіздіктен өз шаруашылықтарын тыңғылықты істей алмады, қазақтардан тұратын мал шаруашылық қауымдары да, егіншілік қауымдарын жылдық табыстары төмен деңгейде, тіпті жылдық есептерін зиянмен жабатын жағдайға тап болды. Сондықтан, қазақ халықының экономикалық өмірі ол кезде өте төмен күйде болды. Бұның тағы бір себебі, Қытай компартиясының қолданған саясаты болды [5].

Жалпы, Қытай Халық Республикасының батыс аумағы Қазақстанның шығыс бөлігімен шекаралас болып келгендіктен, қазіргі уақытта Қытай мен Қазақстан арасындағы қарым-қатынастар екі елдің экономикалық өсуіне бағытталған. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап Қытайда нарықтық экономика қатынастарының қалыптасуна байланысты, ондағы қазақтардың әлеуметтік-кәсіптік құрылымы мен экономикалық көзқарастары түбегейлі өзгере бастады. Олар ендігі жерде натуралды экономикамен шектелмей тауар экономикасы негізінен қосымша құн табуға, нығаюға ұмтылатын болды. Солардың алдыңғы легі қазір біршама дәулетті адамдар санатына ене бастады. Бірақ қытайда нарықтық экономиканың дамуына бйаланысты, Үкметтің «Батыс өнірді игеру» саясатының тиянақтылуына орай Шыңжанжа экономикалық бәсеке күшейді. Демек, қытайдағы қазақтардың экономикалық тұрмыс әрқиялы болған, яғни, орташа өмір сүруде 1949 жылдан кейін экономикалық мәселер саласындағы

білімінің сауатсыздығынан Мао Цзедун Қытай халықына санның өсіру ұраның тастады: «адам санның қаншама көп болса, мемлекеттің қуаты соншама көп болады» деген, Мао саясатының нәтижесінде халық санының өсімі, өнім өндірісінің санынан өсіп кетті [6].

Қытай Халық Республикасы 1950 жылдан бастап Қытайдың саяси-әкімшілік жүйесін қайта құруына байланысты, экономикалық жобалар мен өндіріс құрылымдарын да кеңестік бағытқа бейімдеп қайта құра бастады. Біріншіден, ауылды ұжымдастырып, одан соң оларды коммуналдандырды. 1950 жылдары экономиканы қалпына келтіру мақсатында жұмысшылар мен шаруаларға қаржылай және техникалық көмек көрсете отырып, елдің әлеуметтік жағдайын біршама көтерді де, уақыт өте келе сол ауыл тұрғындарын мал-мүліктерін халық коммунасының меншігіне өткізді. Еріксіз халық коммунасына енген қазақтар өздері еңбек ететін егін немесе мал шаруашылық қауымының жылдық табысы бойынша жылына бір рет ақы алуға мәжбүр болды. Яғни, Халық Коммунасындағы жұмысшылар әрбір қауымына еңбек істеп отырды. Бір күндік еңбек ақысының толық бағасы арнайы баллдық жүйе бойынша есептеледі, әр күні бригадир жұмысшылардың кітапшасына сол күннің еңбек ақысын белгілеп, жазып отырды. Жыл соңында бухгалтер әрбір жұмысшының бір жыл ішінде жұмыс атқарған күнің және алған еңбек баллын есептеп, оның сол жылда қауымнан алған азық-түлігін, несие алған ақшасын есептеп, оны сол адамның қауымнан алған еңбек ақысынан есептей отырып, жасайды. Сонда сол қызметкер қауымнан шамалы ақы алатын болады, немесе мүлдем өзінің жылдық істеген еңбек ақысы қауымнан алғанына жетпей қарыз болып шығады да, ол қарызын келесі жылға еңбегімнен жабуға міндетті болады.

Қытайдағы қазақтардың оқу-ағарту істері немесе білім беру жүйесі, олардың қоғамдық шама-жағдайының деңгейіне байланысты біртіндеп қалыптастырды. Қытайдағы қазақтар өздерінің шығыстағы атамекеніне қайта оралып орын табу

барысында, ұзаққа созылған көші-қон қозғалысын және қиян-кесті саяси күрестерді бастан кешіре отырып, 19 ғасырдың соңғы кезінде ғана Іле, Тарбағатай және Алтай аймақтарына орын тапқан болатын. Содан соң ғана қазақтар арасында оқу-ағарту білім беру істерін қолға ала бастаған [7].

Қытайда қазақтардың оқу-ағартуды, білім беру ісі, алдымен діни оқу-ағартудан бастау алды. Білім берудің осылай басталуының маңызын қазір қарастырып көрсек, онда үлкен мән бар екендігіне көз жеткіземіз. Өйткені Қытайға қараған қазақтар өздері қайта барған сол аймақтардың билеушісі басқа діндегі, бөгде тіл-жазудағы манжур ұлты болатын. Оның үстіне ол жерлерге көптеген бөтен діндегі, бөгде тіл-жазудағы ұлттар өкілдері көп орналасқан еді. Сөйтіп, сондай қоғамдық ортаға барған қазақтардың олармен араласпауы, алым-берім жасамауына мүлде мүмкін емес еді. Осындай қоғамдық ортада, ондағы қазақтар өздерінің ұлттық ерекшелігін, тілін, дінің және дәстүрлі мәдениетін сақтаудың маңызы ерекше болды. Сондай-ақ, олар өздерінің қазақтық қасиетін сақтап қалудың бірден-бір жолы - өздерінің дәстүрлі діни нанымдарын күшейту екендігін кезінде жете түсінеді. Олар алдымен оқу-ағартуды, яғни білім беруді діни оқудан бастайды [7].

Қытайдағы қазақтардың ішінде ел билеген дәулетті адамдар, 19 ғасырдың соңғы кезінен бастап, өз отбасына молда ұстап, бала оқытуды бастаған екен. Алтай аймағында жекелеген ауқаттылар шақырып апарған татар молдалары, қазақ балаларына араб әліппесін үйретіп, Құран танытып, ислам діні қағидаларын үйретеді. Қазақ билеушілерінің отбасында діни оқу-ағарту - білім беру ісі ресми түрде басталып, ақырындап дамуға бет алады. Бір отбасында бірнеше бала діни сабақ оқиды. Олар өз үйлерінде оқып, арабша әліппеден сауат ашып, құран оқи алатын, ислам діні шариғаттарын уағыздай алатын дәрежеге жетумен қатар, қарапайым есеп, тарих, география, сурет салу сияқты пәндерден де сабақ алады. Сөйтіп, отбасылық діни оқу-ағарту дамып,

оқушылар қатары көбейіп, отбасылық үйге сыймайтын болғандықтан, қазақ ауылдарында алғашқы медреселер ашыла бастады. Медреселерде діни оқумен қатар, пәни сабақтар қосымша оқытыла бастайды. Мысалы, 1904 жылы құрылған. "Абақия" медресесі тұрақты орында арнаулы бала оқытады. "Оны құрушы Жәке би оқытушылыққа Семей қаласынан белгілі оқымысты Нұғыман молданы алдырып шағатай жазуымен бала оқытады. Нұғыман молда татарша, арабша жақсы білетін адам болған екен. Ол кісі 1910 жылға дейін сонда молдалық істеп, бірталай қазақ балаларын сауаттандырды. 1910 жылы Нұғыман молда Семейге қайтты да оның орнына Низамидин деген татар молда медресені басқарып оқытушылық істеді. Низамидин араб, парсы тілдерін жақсы білумен қатар, орыс тілін де тамаша игерген сауатты адам екен. Ол медреседегі балаларға дін сабағымен қатар сурет сызу, музыка, жағырапия, орыс тілі сабақтарын оқытады [8].

Қытайдағы қазақтардың оқу-ағарту тарихын зерттеуші Кабршолла Мәнжібаев "Абақия мектебінің" тарихына тоқталғанда: "Алтай қазағының белді биі Мәми 1896 жылы Қыран өзенінің Ертіске құйған жерінде мешіт салдырған. Мәми салдырған мешіт әуелі "медресе" деп, кейін "Абақия мектебі" деп аталды. Оның мектепке айналуына Мәми бейсінің Қазақстандағы қазақтармен барыс-келіс жасауы, Орталық Азиядан келген зиялылардың ықпалы болды. Айталық, Шәкер, Нұрғабдолла (өзбек), Сейітқазы (қазақ) тағы басқа адамдар Мәмидің ауылына сауда-саттық жасасып келіп, жата-жастанып Орта Азияның озық мәдениетін үгіттейді. Осындай үгіт-насихат, кеңестердің нәтижесінде, 1905 жылы сол "Абақия мектебі" болып құрылды. Мектеп үйі асты-үсті тақтайлы жеті бөлмеден тұрады. Ол Алтай өңіріндегі қазақ балаларына діннен, аздап ғылымнан сабақ беріп тұрған",- деп пайымдайды. 1912 жылы Алтай аймағындағы қазақтың ел билеушілері қазақтың көрнекті ақыны, діндар абызы Ақыт Үлімжіұлы Көжтоғай ауданының Шакүрті деген жерден мешіт-медресе

салдырып, ол мешіт- медресеге Ақыт басқарушысы әрі мұғалімі болып жұмыс істейді. Демек, 19 ғасырдың соңында немесе 20 ғасырдың басында ашыла бастаған медреселер, шамамен 20 жылдан соң пәни білім беретін мектептерге айнала бастаған. Сол мектептер оқушыларға ислам дінін оқытумен қатар, жаңаша білім беруді тең жүргізген. Қытайдағы қазақтардың, дәлірек айтқанда, Алтай аймағындағы қазақтардың оқу-ағарту білім беру істері алғашқы кездегі кілең діни оқудан пәни оқуды да қосып оқытатын бағдарға бет ала бастайды [8].

Тарихи деректерге көз салсақ, Тарбағатайда пәни оқу, яғни жаңаша оқыту 20 ғасырдың басында қалыптаса бастағандығы байқалады. Тарбағатай аймағының орталығы Шәуешек қаласында 1901 жылы "Ғұмария мектебі" ашылды. 1907 жылы "Намуна мектебі" балаларды оқытуды бастады. 1911 жылы Гүлөндам Кабиболлина ханым өз үйінде ашқан қыздар мектебі, яғни «Гүлөндам мектебі» ашылып қыздарға білім беруді бастайды. 1914 жылы "Тұран мектебі" ашылады. Сонымен, Шәуешек қаласында жаңаша білім беру ісінің 1920 жылдарға дейін алғашқы негізі қалыптасты. Ол мектептерде діни оқу мен пәни білім беру істері тең жүргізілген. Шәуешек қаласында жаңаша мектептердің тез арада көп ашылуының өзіндік себептері бар. Өйткені, Шәуешек Шынжаң өңіріндегі ең үлкен сауда орталығы болған қалалардың бірі. Ол кезде Қытай үкіметі өзінің шетелге шығаратын тауарларын Шәуешек қаласы арқылы экспорт өтетін. Қытайдың ішкі өлкелерінен Шынжаңға келген үлкен саудагерлері де сонда барып, арнаулы саудамен айналысатын. Шәуешекке Ресейден барған орыс, татар және қазақ саудагерлер ұзақ уақыт сонда тұрып сауда жасайтын. Олардың бәрі де діни және пәни білімдерден сауатты, іскер адамдар болған. Осы адамдардың Шәуешекке апарғандары тек тауар — материалдық заттар ғана емес, рухани байлықты да ала барғандықтарын, яғни олардың Ресейдің білім беру мәдениетін де ала барғандығын жоққа шығаруға болмайды. XX ғасырларда Шәуешек қаласының мәдениет істері,

әсіресе оқу-ағарту білім беру саласының дамуы сондай әлеуметтік ортада, салыстырмалы түрде біршама тез дамыған болатын [7].

Іле аймағындағы қазақтар да ислам дінін оқу-ағартуын біршама жалпыластыру негізінде пәни оқуды бастаған. Кейбір тарихи деректерге карағанда, Іле аймағындағы қазақтардың пәни білім берулері 1910-жылдары басталған сияқты. Олай дейтініміз, Іленің Күнес ауданында туылып өскен әйгілі ақын Таңжарық Жолдыұлы 1914 жылы жазған: "Қарымбайда жер үйде ұста болды, Тошаласы Садыға нұсқа болды. Үш пұшпақ айналасы терең қазбай, Аузы тар, түбі тұйық, қысқа болды. Аюдың апанындай қазар еді, Амал не, уақыт тар, қыс та болды",- деген өлеңінен, Күнес ауданында жаңаша оқыту істерінің ол кезде қалыптаса бастағандығынан хабар береді [8].

Қытайдағы қазақтардың, яғни Іле, Тарбағатай және Алтай аймақтарындағы қазақ қауымдарының оқу-ағарту, білім беру істері 1920 жылға дейін жаңадан басталып ең алғашқы қалыптасу кезеңіне аяқ басқан деуге болады. Қытайдағы қазақтардың өзіндік оқу-ағарту, білім істерінің жарыққа шығуы мен біртіндеп дамып қалыптаса бастауы, олардың өз қажеттілігінен туындаған, әрі өздерінің саналы түрде жасаған белсенді құлшыныстарының нәтижесі жоқтан бар болған, отбасы аясынан қоғамдық деңгейге дейін қанат жайған қоғамдық тың бастама болып табылады. Бұл мәдениет құбылысының жарыққа шығуы - олардың қоғамдық санасы мен өзіндік ұлттық санасының оянғандығын аңғартады [9].

Өйткені адамдарда тек қоғамдық сана мен шіндік сана-сезім болғанда ғана, олар өздерін кемелдендіруді қарастырады. Адамның кемелденуі тек оқу-ағарту, білім, ғылым арқылы ғана жүзеге асады. Қытайдағы қазақтарда осындай таным болғандықтан, олар XIX ғасырдың соңында оқу-ағарту сынды істерді саналы түрде қолға алынды. Шынжаң губернаторы Шынжаңда білім беру істерін дамытқысы келмеді. Өйткені оның алға ұстаған жетекші идеясы Шынжаңдағы

қазақтарды надандықта тұмшалып ұстау еді. Солайда бүкіл Қытайдағы жағдайдың беталысы өзгеріп, Шыңжаң үкіметі де қаржы жұмсап әр бір аймақтарда бұрынғы мектептерді жабуға тура келді. Шыңжанның әрбір аймақ қалаларында әр түрлі мектептер ашыла бастайды. Бірақ оның барлығы негізінен хануы тілінде (қытай тіліндегі) сабақ беретін мектептер болды [9].

Қытайдағы қазақтар, Қазақстандағы 1928 жылға дейін қолданылып келген төте жазумен жазады. Дегенмен де, Қытай Халық Республикасы басышылығы 50-ші жылдардың орта шенінен бастап өзінің жазу реформасын жүргізді. 1950 жылдың соңынан бастап, Қытай Халық Республикасы хан тұқымы емес халықтарды күштеп ассимиляциялау ашық жариялана бастады, ол ұйғырлармен қазақтардың араб әліпбиінен негізі қытай фонетикалық алфавиті болып табылатын латын жазуына көшіруден көрінді.

Түрік тілдес халықтарды қытай тіліне және мәдениетіне күштеп үйрете бастады. Мұның барлығы хан тұқымы емес халықтардың, қазақтар мен ұйғырлардың наразылығын тудырып, ол Қытай үкіметімен репрессияға әкелді. Бұл репрессиялар аздаған топтармен совет қытай шекараларына ауысуды, сосын Қытайдан массалы қашқындардың көбеюіне әкелді [10].

1956 жылы Үрімжіде болған конференцияда, Синьцзяндағы қазақ тілі сияқты барлық түркі тілдер кириллицаға ауыстыру жөнінде қаулы қабылдаған болатын. Мұндағы өзбектер мен татарлар Кеңес Одағындағы қандастары қолданылатын жазуға көшу керек делінсе ұйғыр, қазақ және қырғыздар модифицирленген кириллицамен жазу тиіс делінді [9].

Бірақ, бұл жайт Қытайда тиісті нәтижеге жете адамды. Жоспар бойынша жазуды өзгерту мәселесі 10 жылда аяқталуы тиіс еді. Қытай мен Кеңес Одағы арасындағы қарым –қатынас бұзылғаннан кейін кириллица жазуына көшіу процесі тоқтады. Бұны Қытайда қазақ кітаптарының еш қайсысы кириллица жазу үлгісімен шықпағандығынан байқауға

болады. Оның орнына Кеңес Одағында шығарылған кітаптар белгілі бір уақыт Қытайда пайдаланады да, Моңғол Халық Республикасында қалып қалады.

1958 жылы Қытай елінің басышлары осы жердегі кириллица жазу үлгісін пайдалантың аз ұлтты халықтардың жазуын латын графикасына ауыстыратындығын хабарлады.

Тіл, жазу және жазбаша әдебиет Қытайдағы қазақтар, Қытайға қараған кезден бастап, біз зерттеп отырған қазіргі дейін де өздерінің ана тілі қазақ тілін қолданып келеді. Бірақ, Қытайдағы кейбір қазақтар мәдени дәстүрлерінде бұрынғы көшпелі өмір салтының элементтері сақталып қалған. Мысалы, киіз үйді пайдалану, мола құрылысының қазақ халқына тән сипаттары сақталғын. Қазақтар балаларын өздерінің ұлттық мектептерінде оқытуға тырысады, алайда қазақ тіліндегі оқулықтар және қосымша оқу-әдістемелік құралдар санының азаюына байланысты, білім сапасы төмендеуде. Қытайландыру үрдісіне орай көшуіне байланысты қазақ мектептері тағы да кедергілерге кезікті. Орыс әрпімен жазылған Қазақстанан барған кітаптарды оқуды қиынға түсері сөзсіз.

1920 жылға дейінгі Қытайдағы қазақтардың жазба әдеби мұрасы екі саладан құралған. Оның бірінші саласы - әкімшілік құжаттар. Бұған қазақ билеушілерінің қытай үкіметтеріне жазған хаттарын және қытай үкіметтерінің қазақтарға арнап жазған қазақша хаттары мен шығарған заң-жарлықтарын жатқызуға болады. Өйткені, үкіметтің ресми құжаттарының қазақша жазылуы – қазақ халқында өзіндік жазудың бар екендігін мойындағандығын аңғарып қана қоймай, қазақша жазудың дамуына да пәрменді түрде қозғаушы күш болғандығы белгілі. Сондықтан, сол кездегі қазақша жазылған үкімет құжаттарының саны шамалы болса да, оның қазақша жазба әдебиетінің дамуына тигізген ықпалы зор екені дәлелдейді [7].

Шыңжаңдағы қазақ әдебиеті осы елдегі 1,5 миллион қазақтың ұлт ретінде сақтанып қалуының ең негізі тірегі болып есептеледі. Ол жерде тек ауыз әдебиетпен



ғана шектелмей, заман ағымына сәйкес жазу арқылы, яғни жазба әдибиетпен халқымыздың дінін, тілін, тарихын, салт-дәстүрін, өнерін сақтап қалуда жазба әдибиет зор рол атқарды. Рухани мәдениетіміз бен ұлттық құндылықтарымызды сақтап қалуда арғы беттегі ақын-жазушыларымызбен, тарихшы және зиялы қауымның қосқан үлестері көп [9].

Қорытып айтқанда, Қытайдағы қазақтардың қоғамдық оқу ағарту істері, ХІХ ғасырдың соңында діни оқудан басталып, біртіндеп пәни оқуға, яғни жаңаша білім беруге қарай бет алып дамудың нәтижесінде, ХІХ ғасырдың 20-жылдары қытай қазақтарының білім беру істері алғашқы қалыптасу кезеңіне жетті деуге болады. Қытайдағы қазақтар арасында ислам діни оқу-ағартуын біршама

кең көлемде жалғастырып, ондағы қазақтарың исламдық діни сенімдері мен мұсылмандық сана-сезімдері нығая түсті. Соның нәтижесінде, Қытайдағы қазақтардың ұлттық санасы мен ұлттық тілінің негізі қаланды. Міне, осындай ұлттық рухани негіз Қытайдағы қазақтардың ұлттық болмысының сақталуына кепіл болып келеді.

Сондықтан, қазақ халқы, мейлі олар қай елдің құзырында жүрмесін, өз азаттығын бастан-аяқ басты орынға қоя білген халықтардың қатарынан табылды. Бүгін бізге қымбатты да халқымыздың тәуелсіздік жолындағы сол асқақ рухы, өр жігерін қалдырып қоймай, келешек ұрпақтың ұлттық болмысы мен ар-намысын, отаншылдық рухын таза сақтау және одан әрі жетілдіру мақсатында қызмет етуіміз керек.

#### Әдебиеттер.

1. Т.О.Омарбеков. «1920-1930 жылдардағы Қазақстан қасіреті» Алматы: Сақат, 1997
2. ШҚО ҚЗТҚО 73к, 1т, 144 іс, 82 п
3. ШҚО ҚЗТҚО 152к, 1т, 342 іс, 24 п
4. ШҚО ҚЗТҚО 152к, 1т, 342 іс, 94 п
5. Д.Жаналтай. Қилы заман – қиын күндер. Алматы, 2000
6. Мингулов Н.Н. Национально - освободительное движения народов Синьцзяна как составная часть общекитайской революции (1944-1945г) //Вопросы истории Казахстана и Восточного Туркестана, Алматы, 1962
7. А.Райымханова. «Қазақстан жеріндегі этномәдени үрдістер» Алматы, 1995
8. Н.Нығметжанов. «Қытайдағы қазақтардың тарихы» Алматы, 2002
9. З.Әуезов. Қазақ диаспорасының қазіргі жағдайы.//Ізденіс журналы. Жаратылыстану және техника ғылымдарының сериясы. №1, 2007
10. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алматы: Ғылым, 1997, 264 с.

#### Әдебиеттер.

1. Т.О.Омарбеков. «1920-1930 жылдардағы Қазақстан қасіреті» Алматы: Сақат, 1997
2. ШҚО ҚЗТҚО 73к, 1т, 144 іс, 82 п
3. ШҚО ҚЗТҚО 152к, 1т, 342 іс, 24 п
4. ШҚО ҚЗТҚО 152к, 1т, 342 іс, 94 п
5. Д.Жаналтай. Қилы заман – қиын күндер. Алматы, 2000
6. Мингулов Н.Н. Национально - освободительное движения народов Синьцзяна как составная часть общекитайской революции (1944-1945г) //Вопросы истории Казахстана и Восточного Туркестана, Алматы, 1962
7. А.Райымханова. «Қазақстан жеріндегі этномәдени үрдістер» Алматы, 1995
8. Н.Нығметжанов. «Қытайдағы қазақтардың тарихы» Алматы, 2002
9. З.Әуезов. Қазақ диаспорасының қазіргі жағдайы.//Ізденіс журналы. Жаратылыстану және техника ғылымдарының сериясы. №1, 2007
10. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алматы: Ғылым, 1997, 264 с.

#### Табулдинова А.М.

**Лауазымы:** тарих және география кафедрасының аға оқытушысы, Қазақ инновациялық гуманитарлық - заң университеті

**Мекен жайы:** Қазақстан, Семей қаласы, Шмидта көш., 44

**Тел.:** +7 (7222) 77-31-12.

**E-mail:** tabuldinova2017@mail.ru

**Табудинова А.М.**

**Должность:** старший преподаватель кафедры истории и географии, Казахский гуманитарно- юридический инновационный университет

**Почтовый адрес:** Казахстан, г. Семей, ул.Шмидта, 44.

**Тел.:** +7 (7222) 77-31-12

**E-mail:** tabuldinova2017@mail.ru

**Tabuldinova A.M.**

**Position:** Senior lecturer, Department of history and geography, Kazakh humanitarian law innovative University

**Mailing address:** Kazakhstan, Semey s., Shmidta str, 44

**Тел.:** +7 (7222) 77-31-12

**E-mail:** tabuldinova2017@mail.ru